

STUDII ȘI CERCETĂRI

Studiul Sud-Estului european. Câteva probleme sociologice

Paul H. Stahl
Academia Română

Articolul studiază delimitarea ariei culturale a Sud-Estului european sau a zonei balcanice, pornind de la datele de istorie comună, de vecinătate și de viață socială împărtășită. Autorul semnalează câteva probleme care pot sta în atenția sociologiei în încercarea de a înțelege specificul acestei zone, în ceea ce privește structurile sociale, vechile tehnici agricole, grupul domestic, formele de locuire și credințele religioase. De exemplu, în ceea ce privește credințele, putem observa că, la nivelul vieții cotidiene, deosebirile religioase nu conduc neapărat la opoziții violente: există credințe comune în religii diferite, rezultate, probabil, din pseudoconversiunile impuse cu forța, ca urmare a cuceririlor militare sau politice.

Studiul Europei poate fi organizat ca o cercetare de ansamblu a continentului, dar poate fi făcut și prin detașarea din acest spațiu a unor zone. Definierea și delimitarea zonelor constituie o operație dificilă care folosește punctul de vedere complex al sociologiei, dar care întrunește rar aprobarea tuturor oamenilor de știință. Au fost, astfel, delimitate teritorii a căror definiție apare uneori ca relativ ușoară, cum ar fi punerea pe hartă a unor fenomene sociale simple; este cazul atlaselor etnografice și al celor lingvistice. Avem numeroase astfel de exemple limitate uneori la o singură țară, deci la o zonă definită politic, și care alteori acoperă suprafețe ce nu țin seama de hotarele politice.

Aparent, sarcina geografiei care doarește să definească regiuni pe continentul european pare a fi mai simplă, dar, de

fapt, este vorba, și în acest caz, despre definiții cu caracter complex în care îmbinarea variată a diferitelor elemente din mediul fizic intervine și justifică apariția unor opinii contrare. Dacă limitele unei insule sau ale unei văi sunt ușor de recunoscut, nu aceeași este situația în alte cazuri, începând cu definiția a însuși spațiului numit Europa. Munții Urali, ce despart Europa de Asia, sunt socotiți a fi frontiera de răsărit a continentului, dar prezența lor nu este un argument convingător, mai ales dacă luăm în considerare și elementele pe care ni le pune la dispoziție viața socială, așa cum ne-a fost ea făcută cunoscută de către istorie și sociologie. Este deci o definiție ce are, în parte, un caracter arbitrar, spațiul euroasiatic manifestând o continuitate și geografică, și socială.

Tot așa, bariera munților din alte regiuni europene apare ca o frontieră statornică, fără să fi fost dintotdeauna. Ea este, într-adevăr, o frontieră pentru societăți contemporane; dar, dacă ne orientăm spre trecut, constatăm că un lanț muntos devenit frontieră politică era în trecut centrul unei formațiuni prestatale. Este cazul, de pildă, al frontierei muntoase ce desparte Italia de Austria, care în trecut era situată în mijlocul formației prestatale a Tirolului. E, de asemenea, cazul Pirineiilor, care despart astăzi Franța de Spania și care în trecut constituiau centrul unor formațiuni situate pe ambii versanți ai Pirineiilor¹.

Exemple interesante oferă și regiunile românești: astfel, Carpații, ce despărțeau în Evul Mediu Regatul Ungar de Moldova și de Țara Românească, n-au constituit niciodată pentru locuitorii acelor regiuni o barieră. Pornind de pe un versant sau altul, locuitorii se întâlneau regulat pe pășunile alpine. În 1954, plecat să observ pelerinajul ce se desfășura cu ocazia hramului Sfântului Ioan cel Nou la Suceava, am constatat cu surprindere că participanții veniți din Maramureș sau din Năsăud erau mai numeroși decât localnicii; prezența lor continua o străveche tradiție locală. Întemeietorii statului moldovean sau al celui muntean, veniți din Transilvania, de peste munte, nu făceau decât să se ducă în partea cealaltă a unei regiuni ce avea drept centru Carpații, regiune familiară și cunoscută ansamblului populației românești de pe ambii versanți. Lungă vreme, domnii țarilor române au continuat să aibă posesiuni în Transilvania, în regiunile de unde veniseră, amintind originea lor geografică.

Sud-estul Europei, așa cum l-a definit Nicolae Iorga, coincide geografic cu Peninsula Balcanică. Pentru geografi, limitele peninsulei variază, limita ei de nord fiind când situată pe malul Dunării², când

înglobând ansamblul ținuturilor românești și al ținuturilor locuite de slavii de sud. Cum este definită social aria culturală a Sud-estului Europei³? În ce fel această definiție se apropie de definirea altor regiuni europene și în ce măsură se deosebește?

Arii culturale europene

Încercările științelor sociale de a desprinde din ansamblul continentului arii culturale au urmat căi diferite, întrucât s-a făcut apel, după caz, la diferiți factori definitorii. Citez cele câteva arii culturale ce îmi par a fi astăzi cel mai bine cunoscute, întrucât s-au impus pe plan internațional și au dat ocazia organizării de congrese și apariției de publicații. Numele dat acestor ansambluri diferă; încep cu cele care, aparent, desemnează *regiuni geografice*.

Orice fenomen social se petrece undeva, deci poate fi identificat prin numele dat locului unde el se desfășoară. Avem, astfel, „regiunea alpină”; ea acoperă un întins teritoriu muntos aflat în Elveția, Franța, Italia, Austria, care pentru unii cuprinde și nordul fostei Iugoslavii. Aparent elementul geografic („cadrul cosmic”) pare a fi determinant, dar în fapt el constituie doar o condiție în care se desfășoară o anumită formă de viață socială. Ipoteza de bază ce justifică studiul comparat al ansamblului regiunii este că, având de răspuns la aceleași condiții naturale, o societate aflată la un nivel de dezvoltare asemănător va ajunge la forme de viață asemănătoare. Elementul etnic nu apare în definiția regiunii, dar se impune atunci când observăm diferențele dintre o regiune și alta. Mă grăbesc să adaug că, pentru mine, viața socială a unui grup definit pe baze etnice apare ca rezultatul unei istorii comune îndelungate, și nici decum a vreunui „suflet etnic colectiv”

pe care știința n-a ajuns încă nicăieri să-l definească. Istoria este prezentă în studiul regiunilor alpine, fie că e vorba despre relațiile dintre clasele sociale sau despre evoluția generală a societății, cu probleme caracterizând unele trecutul și altele prezentul. Aspectele comune sunt evidente pentru ansamblul regiunilor alpine, dar și altor regiuni de munte europene, Pirineii sau Carpații, de pildă.

Studiul „Pirineilor” a dat naștere la o bogată bibliografie, în care prezentarea comparată a societăților aflate pe cei doi versanți apare des în publicații. Deosebiriile dintre grupările definite etnic se manifestă uneori, dar ele par a fi dominate de numeroasele apropieri care nu țin seama de grupurile etnice. Documentele trecutului pun aici în lumină forme arhaice prestatale bazate pe ansamblurile sociale ale văilor pireneene, care ajung până la forme de viață prestatală. Disparația lor se leagă de apariția statelor moderne spaniol și francez, care fixează frontiera dintre ele pe culmile Pirineilor, împărțind în două societăți altădată unitare.

„Regiunile carpatice” duc, de asemenea, la studii comparative bazate pe aceleași justificări ca pentru celelalte regiuni de munte; existența unor forme de viață socială asemănătoare, legate de un mediu asemănător și aflate la un nivel apropiat de dezvoltare socială. S-au făcut studii de acest gen, dar ceea ce a stat lungă vreme în atenția cercetătorilor e migrația unui grup pastoral român ce înaintează în Evul Mediu până în centrul Europei, lăsând în urma lui amintirea unei anumite vieți sociale legate de păstorit și mai ales un vocabular de origine română rămas în limba populațiilor printre care acest grup a trăit. Problema a preocupat statornic cercetători din România, Polonia, Cehoslovacia, mai puțin din Ucraina și Ungaria.

Fără a fi numit astfel, studiul „regiunilor dunărene” a stat în atenția cercetătorilor

mai ales austrieci. Punând pe hartă aceste studii comparative, vedem că ele grupează regiuni din Austria, din Ungaria, din Iugoslavia, din România și din Bulgaria. Această preocupare nu conduce la studii în care mediul geografic ar fi pus în evidență și ar putea explica problemele comune. Regiunea astfel delimitată nu poate fi despărțită de trecutele frontiere ale fostului Imperiu austriac și de viața acestui imperiu. Urmele acestei vieți se văd, de pildă, în Iugoslavia, unde Croația și Slovenia se deosebesc în chip marcant de restul vechii Iugoslavii. Aceeași e situația din România, unde elementele ce disting Transilvania de celelalte regiuni românești sunt evidente, de pildă, în arhitectură, uneori și în viața socială⁴. Numele acestei regiuni „dunărene” ar trebui să fie „teritoriul fostului Imperiu austriac”, el punând în lumină legăturile dintre regiunile răsăritene europene cu Europa Centrală și Occidentală. Un studiu de ansamblu, de mare interes, lipsește până astăzi; el este dificil de realizat întrucât presupune o bună cunoaștere a ansamblului științelor sociale.

„Regiunea scandinavă” este prezentă mai ales în preocupările cercetătorilor din țările scandinave; ea include regiunea scandinavă și cele imediat vecine, dar și populații originare din aceste părți și deplasate până departe. Norvegia, Suedia, Danemarca, Islanda sunt, în primul rând, interesate de aceste studii în care mediul geografic divers nu constituie un factor unitar suficient de însemnat pentru a explica forme de viață apropiate. Aș aminti însă de data aceasta prezența determinantă a originii comune și, mai ales, vecinătatea și istoria comună. Populațiile germanice de navigatori din regiune au transportat cu ele tradiții comune. Le găsim, de pildă, la originile statului rusesc, unde grupul germanic numit „rus” trăia în nordul Rusiei actuale. Unele forme de viață materială au

întovărășit aceste populații până departe ; elemente originare din regiunea scandinavă se găsesc în nordul Angliei, apoi în Spania, apoi în regiuni mediteraneene, adică peste tot pe unde grupele de navigatori scandinavi au migrat, traversând mările.

„Marea Baltică” și țările vecine cu ea au format, uneori, obiectul unor studii comparative. Etnic, aceste regiuni sunt populate de grupuri foarte diferite. Elementul ce le apropie pare a fi vecinătatea, dar nu trebuie uitate legăturile comerciale și culturale ce s-au dezvoltat de-a lungul țărmului Mării Baltice. În această privință, rolul hansei (organizație comercială germană) a fost esențial. În arhitectură, de pildă, apar asemănări evidente între orașele situate pe țărmul mării, indiferent de populația care le locuiește. Aceste asemănări se opresc însă pe țărmul mării, nu se păstrează în interior decât în măsură redusă. Cazul orașelor din Estonia, Lituania, Letonia este tipic ; el amintește, într-o privință, ceea ce s-a petrecut în Antichitate, când orașele grecești se instalau de-a lungul țărmului în diverse regiuni europene, fără a pătrunde decât rar în chip determinant și în interiorul continentului.

Numirile ce evocă elementul etnic și sunt, astfel, legate de *originea comună* a unor populații au condus la formarea unor numeroase și temeinice studii ; le amintesc pe cele mai importante. Astfel, „preocupările panslaviste” sunt prezente încă din secolul al XIX-lea, cele lingvistice, în primul rând ; cele privind credințele, structurile sociale nu sunt nici ele absente. Vecinătatea ansamblului acestor populații de-a lungul istoriei face să nu se piardă contactul între ele ; aceasta nu a împiedicat însă constituirea unor diferențieri evidente. Uneori, amintirea rădăcinilor nu s-a pierdut nici atunci când un grup sau altul s-a desprins de masa slavă (de grupa Rusia, Ucraina, Polonia, Bulgaria, Iugoslavia, Cehoslovacia), cum ar fi cazul

satelor slave din jurul Berlinului sau al celor situate pe malul Rinului, care vorbeau încă un dialect slav până în vremea Revoluției franceze.

O altă grupă este aceea a „studiilor celtice”, care privește populații trăind în Franța, Anglia și Irlanda. Aspectele legate mai ales de credințe sau de artă par a fi cele mai bogate și cel mai bine întemeiate ; aproape totdeauna este vorba despre supraviețuiri. Aici elementul arhaic al originii comune primează, căci viața separată a favorizat apariția unor elemente moderne diverse.

„Studiile romanice” au alte caracteristici. Astfel, elementul comun cel mai evident este limba originară comună, care se menține peste tot, chiar și în forme diverse. Dar încă de la început diversitatea exista, deoarece Imperiul Roman nu era alcătuit din aceeași populație, chiar dacă se vorbea peste tot și latina. O parte din populațiile romanizate ale Antichității au rămas vecine între ele și au dezvoltat, și după dispariția Imperiului, o civilizație comună. Nu același lucru se poate spune însă spune despre popoarele sud-americane, departe de Europa, sau despre români, izolați în lumea slavă. Elementele comune legate de viața socială modernă sunt, de aceea, limitate la popoarele ce au trăit în imediată vecinătate.

O situație diferită este cea a „popoarelor germanice”. Și de data aceasta studiul limbii ocupă un rol important, dar vecinătatea explică și numeroasele aspecte comune. Studiile care le sunt consacrate evocă, adesea, asemănări legate de viața trecută, dar cele mai evidente dintre ele apropie regiunile vecine, fiind deci vorba despre un rezultat nu al originii comune, ci al unei istorii comune.

„Sud-Estul european” a condus nu numai la prezentări comparative, ci și la organizarea în numeroase țări a unor institute de studii consacrate regiunii, care

poartă fie numele de „institute de studii sud-est-europene”, fie acela de „institute de studii balcanice”. Este, probabil, regiunea unde funcționează asociația internațională cel mai bine organizată, cu reviste și congrese ce au loc periodic. Dacă studii privind regiunea în ansamblu erau deja cunoscute celor preocupați de istoria Imperiului Roman, a celui Bizantin sau a celui Otoman, definirea acestei arii culturale, în care viața imperiilor citate mai sus constituie doar etape, se datorează lui Nicolae Iorga. Și aici, numele geografice „sud-est” și „balcanic” ascund, în fapt, o realitate socială, cea a popoarelor trăind în această regiune. Elementul etnic nu are întotdeauna un rol explicativ major. Mediul geografic este extrem de variat, deci nici el nu poate sta la baza explicațiilor pentru problemele ce privesc întreaga regiune⁵.

Rămân ca elemente determinante, care stăruie și apar în mai toate situațiile analizate, istoria comună, vecinătatea, viața socială comună. După o primă unificare prin includerea în Imperiul Roman, urmează lunga prezență a Imperiului Bizantin, urmată de aproape cinci secole de conviețuire în cadrul celui Otoman. În secolul al XIX-lea popoarele balcanice se eliberează unul după altul și se orientează, spontan, fiecare în parte, spre centrul și apusul Europei, spre Occident. Se imită coduri de legi, moduri de viață venite de acolo. Al doilea război mondial vede o altă unificare, de data aceasta forțată, sub dominație rusească, bazată pe un sistem de gândire utopică; singură Grecia scapă acestei dominații. O dată îndepărtată această din urmă intervenție violentă exterioară, cu efectele ei uniformizatoare, ansamblul popoarelor regiunii se orientează din nou spre Occident. Regiunea, cu mici variații, reacționează la fel, iar Occidentul, dincolo de diferențele dintre un stat și altul, percepe ca un ansamblu regiunea în întregul ei.

Istoria și sociologia sunt științele care trebuie, astfel, să ocupe un loc central în cadrul unei prezentări comparative a popoarelor din regiune; în multe privințe, istoria a făcut-o deja, sociologia a rămas în urmă. Dincolo de elementele puternic diferențiatore, cum se pot studia și înțelege elementele comune? În paginile ce urmează semnalez câteva probleme care pot sta în atenția sociologiei, unele cunoscute, altele mai puțin, unele care au o explicație, altele care așteaptă un răspuns. Tema este vastă, aleg câteva aspecte. Dacă elemente venite din trecut sunt, uneori, semnalate în rândurile ce urmează, esențialul prezentării se bazează pe cercetări de teren efectuate în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Factorii care au stat la definirea diferitelor arii culturale europene revin insistent în rândurile de mai jos.

Structuri sociale

Structurile sociale fundamentale sunt determinate de istoria socială particulară a fiecărui grup și își au originile într-un trecut îndepărtat. Întâlnim în regiune două structuri diferite caracterizate prin elemente comune, dar și prin diferențe. Pentru a le desemna, folosesc cuvintele cel mai des utilizate, numindu-le, după situație, „tribale” sau „sătești” (Stahl, 2000). Primele, trăind încă până la începutul secolului al XX-lea, se compun la nivelul cel mai de jos din *gospodării* (în albaneză *shtëpi*, în greacă *nikokirato*, în slava de sud *kšta*, *kuèa* sau *domaèinstvo*). Se folosește adesea noțiunea de *familie* pentru a desemna cea mai mică unitate socială, dar, cum, pe de o parte, acest nume are mai multe înțelesuri și, pe de alta, nu era cunoscut în trecutul acestor populații, termenul fiind de origine recentă, folosesc numele dat de către locuitorii regiunii. Mai multe *gospodării* înrudite formează

un neam, mai multe neamuri o fratrie, mai multe fratii un trib. În limba fiecărui grup etnic există un nume dat acestor diferite unități sociale, definirea lor se face amintind în primul rând rudenția de sânge și strămoșul comun, care dă nu numai sângele comun, ci și proprietatea și numele grupului. Exemplele cele mai caracteristice sunt oferite de către Muntenegru (Crna Gora) și de Albania de Nord. Nu mă opresc aici să dovedesc dacă aceste grupări sunt sau nu cu adevărat înrudite prin sânge, ceea ce mă interesează este faptul că ele cred că sunt rude de sânge și că acest element e unul de bază pentru a întări coeziunea grupului. O a doua precizare este necesară; dacă pentru medicină sau biologie rudenția de sânge reprezintă un fenomen definit biologic, pentru științele sociale rudenția de sânge este o noțiune legată de un anumit fel de a gândi, din dorința celor ce folosesc această noțiune de a structura societatea lor; noțiunea e folosită divers, după necesitățile grupului. Amintind sângele, se face referire la corpul omenesc, dar folosirea noțiunii este arbitrară, ea variază după necesități sociale (Stahl, 1985; Bărbulescu și Stahl). Exemplele care pun în lumină această afirmație sunt numeroase; mă limitez aici să amintesc că în tradițiile tribale sângele bărbaților și cel al femeilor sunt considerate ca inegale, se transmit în mod diferit și dau naștere la drepturi diferite. Aceasta contrazice realitatea biologică a sângelui, ca și definiția dată de Biserică, pentru care sângele celor două sexe este egal în determinarea rudenției, de pildă. Definirea sângelui într-o societate tribală justifică solidaritatea socială, drepturile asupra proprietății, structura politică, ordinea ceremoniilor religioase.

Supraviețuirii ale vieții tribale se întâlnesc și la greci; le găsim în Creta, în Peninsula Mani (Alexakis, 1980) din sudul Peloponezului sau printre saracatsanii

transhumați crescători de oi (numiți karakaciani în Bulgaria). Supraviețuirii ale unei vieți tribale există și la aromânii transhumați, care își spun *armâni* și pe care grecii îi numesc *vlasii*, sârbii *țințari*. Este probabil că și în structura Țării Vrancei, așa cum era încă în secolul al XIX-lea, se mențin elemente suprasătești ce pot fi legate de o veche viață tribală (Stahl, 2002).

Societatea *sătească* era compusă din *gospodării* la nivelul cel mai de jos, din *neamuri*, din *sate*, din *confederații sătești*, cele din trecut identificate adesea cu confederațiile de vale, ce reunau într-o singură unitate socială satele aflate pe o vale. Și în acest fel de societate ideea de sânge supraviețuiește și urcă, de obicei, până la nivelul satului, care pomenește un întemeietor de sat. În cazul unic al Țării Vrancei se citează un întemeietor al acelei confederații sătești. Rudenția de sânge își pierde însă rolul și mai ales caracterul ei de structurare a ansamblului societății. Dacă un întemeietor de sat este adesea amintit, cel ce îl numesc nu pot merge de la întemeietor până la descendenții lui în viață. Într-o societate tribală fiecare membru poate să urce la întemeietorului neamului, fratriei, tribului. Se cunosc și în secolul al XIX-lea neamurile, dar caracterul lor nerealist este evident, întrucât se clasează ca aparținând unui același neam persoane care nu sunt rude de sânge.

Ansamblul societăților tribale sud-est-europene evoluează spre societăți sătești, dar nu toate pierd vechile caracteristici în același timp. Schimbările devin evidente și în numele dat unităților sociale, cazul cel mai clar fiind cel al Muntenegrului. Acolo, în secolul al XIX-lea, numele gospodăriei rămâne același; numele fratriei (*bratstvo*) se schimbă și grupul uman este numit sat (*selo*). Tribul (*pleme*) devine un județ (*nahija*) și Crna Gora (nume geografic indicând, de fapt, o confederație tribală) devine *statul* Muntenegrului.

Numele strămoșului comun poate sta la originea unei regiuni, a unei așezări. Capitala, de pildă, are o legendă legată de numele unui erou eponim (ce dă numele), întemeietor, ciobanul Bucur. Orașul purta odinioară numele strămoșului la plural, indicând descendenții lui. Cu timpul, s-a uitat legenda de întemeiere și „Bucureștii” (adică descendenții moșului Bucur) au devenit Bucureștiul, nume de așezare în care legătura cu întemeietorul a fost uitată. Astfel de cazuri se regăsesc în multe alte locuri ale Sud-Estului european, exprimând o aceeași evoluție socială.

Pretutindeni, într-o societate tribală sau sătească, proprietatea pământului este în relație cu rudenția de sânge și e întovărășită de elemente religioase sau magice care marchează teritoriul și viața oamenilor. Cu toate diferențele locale, unitatea regiunii este, în această privință, evidentă, dar nu se atinge de ceea ce este esențial. Proprietatea pământului este legată de bărbați, ea se transmite prin bărbați; cu cât privim spre trecut, cu atât ea devine mai adevărată. După ce societatea tribală devine una sătească, femeile încep, puțin câte puțin, să aibă și ele drepturi asupra pământului.

Hazardul vieții biologice conduce, uneori, la situații în care regulile de viață ale unui grup nu se pot aplica întocmai. Se întâmplă că într-o gospodărie nu se nasc băieți, ci numai fete; situația se rezolvă, de obicei, acordându-i uneia dintre fete ceea ce i se acorda unui băiat; fata ia locul băiatului. Această schimbare durează însă o singură generație, după care se reintră în normal, băieții reluându-și rolul structurant al societății. Acest mod de a rezolva situația gospodăriilor fără urmași masculini se cunoaște de multă vreme, legile lui Manu îl descriu (Stahl, 1981). Fata avea dreptul pentru o generație de a transmite proprietatea, numele și chiar sângele unui grup, confirmând caracterul structurant

bazat pe ideia rudeniei de sânge. Se face și se acceptă, astfel, o excepție importantă de la regulile rudeniei de sânge, punând în evidență caracterul ei social, nu biologic. Dacă populațiile sud-est-europene, în ansamblu, urmează această regulă, cele tribale albaneze se diferențiază chiar și de societățile tribale din alte regiuni. Într-adevăr, gospodăria fără urmași masculini dispare și intră în posesia celor mai apropiate neamuri consangvine pe linie bărbătească (agnatică).

Vechi tehnici agricole

Tehnicile agricole de cultură, precum și categoriile de pământuri cunoscute și folosite în regiune sunt aproape identice. Avem, astfel, terenurile arabile, care au un anumit regim de proprietate, și cele devălmașe (mai ales păduri, pășuni, ape), ce au un caracter devălmaș. Transmiterea drepturilor asupra lor diferă la aceste două categorii, dar ea este asemănătoare de la o regiune la alta. Și tot ca un element asemănător trebuie notat peste tot un proces de dispariție treptată a părților devălmașe, ce devin terenuri arabile și intră în posesia gospodăriilor. Această dispariție este întovărășită de ștergerea puterii vechilor unități sociale, într-o vreme când ele aveau preeminența asupra persoanelor ce le alcătuiau. Această lungă evoluție este însoțită de numeroase conflicte sociale între diversele grupuri, cei mai puternici au mai multe posibilități să folosească părțile devălmașe în scop personal. Ocupările ilegale de terenuri devălmașe sunt frecvent semnalate și ele dau naștere la conflicte violente.

Se regăsesc mai peste tot tehnici agricole ce străbat mai multe etape, cea mai veche fiind aceea a folosirii provizorii a unui teren defrișat și a părăsirii lui când nu mai rodește. Această tehnică agricolă,

rudimentară, este acompaniată de un sistem de proprietate itinerant; ești proprietarul parcelei de teren pe care ai defrișat-o atâta timp cât o folosești și nu mai ești după ce ai părăsit-o. Această fază precede, cel mai adesea, faza în care terenurile arabile și cele devălmașe sunt bine delimitate între ele. Mai răspândită era în secolele al XIX-lea și al XX-lea tehnica celor două tarlale; una cultivată, alta lăsată să se odihnească (Stahl, 1998). Ambele tehnici au fost cunoscute nu numai în sud-estul Europei, ci și în alte regiuni europene. Tehnica bazată pe existența a trei tarlale, acompaniată de asolamentul trienal, apare în sud-estul Europei nu ca un rezultat al evoluției locale, ci ca o urmare a intervenției statului austriac, care o impune numai în anumite regiuni, socotind-o superioară mai vechilor tehnici agricole.

Structura politică a vechilor unități sociale, tribale sau sătești, are ca principal element adunarea bătrânilor, cunoscută în ansamblul regiunii, la nivel de sat, de vale sau de regiune. Ca și precedentele elemente legate de structurile sociale, rolul bătrânilor nu este influențat nici de apartenența etnică, nici de apartenența religioasă, nici de cea geografică, ea are un caracter universal (Stahl, 1997).

Asemănările citate mai sus între diferențele populației a rezultat, poate, și din vecinătatea unui grup cu un altul, dar cred că mai ales rezultă din evoluția fiecărui grup în parte. Suntem însă încă departe de a cunoaște bine trecutul tehnicilor agricole din întreaga regiune.

Grupul domestic

Elementul etnic pare a stabili diferențe în structurile sociale când este vorba despre grupul uman domestic, al gospodăriilor. Într-adevăr, ansamblul populațiilor slave

cunoștea un grup domestic compus din mai multe perechi căsătorite, formă de viață care încă din secolul al XIX-lea începuse să dispară, fiind înlocuit de grupul domestic compus dintr-o singură pereche căsătorită cu copii necăsătoriți. Cu cât o regiune populată de slavi este mai legată de lumea occidentală, adică de viața modernă, cu atât vechea compoziție a grupului domestic dispare mai repede; e cazul Croației, al Sloveniei și, în afara Sud-Estului european, al Cehiei, Boemiei și Poloniei. În Serbia, Bosnia, Macedonia, Bulgaria și, în afara Sud-Estului european al Slovaciei, grupele domestice extinse (desemnate în franceză sub numele de *groupe domestique étendu*, în engleză *extended domestic group* sau *family*) supraviețuiau și în secolul al XX-lea. Aceeași situație se întâlnește la albanezi, ce au cunoscut formele cele mai dezvoltate, unele reunind peste 100 de persoane într-o singură gospodărie. Și acestea dispar cu încetul, dar ele sunt încă vii, atât în Macedonia, cât și în nordul Albaniei (Stahl, 1978).

Românii constituie o insulă ce se diferențiază în această privință, întrucât grupul domestic românesc este, asemenea celui modern european, bazat pe existența unui singur cuplu căsătorit cu copii necăsătoriți. De la această situație fac excepție situațiile în care cel mai mic fiu rămâne să locuiască cu părinții bătrâni pentru a-i ajuta. Este vorba deci despre o formă tranzitorie care, o dată cu moartea părinților, revine la normalul bazat pe prezența unei singure perechi căsătorite. Vor fi cunoscut și ei grupuri domestice compuse din mai multe perechi căsătorite, asemenea rudelor lor îndepărtate albaneze? Informațiile de care dispunem nu ne permit să o afirmăm, documentele scrise ale trecutului (ce nu trec de secolul al XIV-lea) par să confirme o formă de viață asemenea celei existente în secolul al XX-lea.

Religia nu pare a fi avut vreo influență asupra compoziției grupului domestic. Dimpotrivă, statul modern intervine în viața cotidiană – și nu mă gândesc aici la apariția beilor sau a boierilor ce modifică treptat vechile forme de viață socială în ansamblu. Este vorba despre intervenția statului asupra compoziției grupului domestic – care, surprinzător, intervine în două sensuri opuse cu evoluția normală a unei societăți. Astfel, organizarea regimentelor grănicerești ce apără frontierele Imperiului austriac impune apariția unor grupuri domestice numeroase, trăind sub ascultarea unui unic șef scutit de serviciul militar; se împiedică în acest mod apariția unei noi gospodării cu ocazia fiecărei noi căsătorii. O viață ca aceea românească, în care fiecare nouă căsătorie ducea la întemeierea unei gospodării, nu era compatibilă cu organizarea vieții militare și, din această cauză, se interzic despărțirile copiilor de părinți și diviziunea pământului, interzicere ce nu-și mai are rostul o dată cu dispariția regimentelor grănicerești, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ele au lăsat însă urme ce se pot vedea mai ales în casele construite în secolul trecut. În alte regiuni (coastele dalmatice), unde începușeră să dispară vechile forme de viață slavă, autoritățile intervin pentru a opri desfacerea vechilor grupurilor domestice din motive similare (Utiešenović, 1859).

Intervenția statului austriac s-a făcut simțită și în alte privințe; citam mai sus impunerea în anume regiuni a sistemului agricol al celor trei tarlale (*Dreifelderwirtschaft*). El a fost însă instalat o dată cu impunerea „vecinătăților”, organizații sociale sătești amintind *Nachbarschaft*-ul săsesc sau cel al multor regiuni germanice. Ele au creat, în același timp, în lumea egalitară a satelor o distincție majoră ce stăruie insistent până în secolul al XX-lea; este

vorba despre distincția dintre *nemeși*, țărani care efectuaseră serviciul militar în armata austriacă, și *iobagi*, rămași servi pe moșiile boierești.

Case și turnuri

Deosebirea semnalată mai sus în compoziția grupului domestic se exprimă în chip evident în case. Se ajunge, astfel, la forme de locuire caracteristice care apropie grupele domestice numeroase din sud-estul Europei nu numai între ele, ci și de cele asemănătoare din Apusul continentului. Diferența dintre un grup domestic alcătuit din patru-cinci persoane și cel alcătuit din câteva zeci este izbitoare și nu trebuie căutată nici un fel de influență exterioară, etnică sau religioasă pentru a înțelege apariția unor forme de locuire distincte și caracteristice. Legătura dintre compoziția grupului domestic și casa locuită este evidentă (Stahl, 1991).

Două alte aspecte sunt, de asemenea, legate de viața socială: unul de religie, celălalt de viața tribală. Religia islamică le atribuie femeilor un loc aparte, deosebit de cel dintr-o societate creștină. O musulmană credincioasă trebuie să circule cu fața acoperită de un voal; la ea acasă, nu se descoperă decât în prezența rudelor apropiate, dintre străini numai a femeilor. Interiorul musulman albanez al unor regiuni sud-est-europene exprimă această situație creând spații ale casei exclusiv pentru femei, altele exclusiv pentru bărbați. Călătorii străini ce traversează aceste regiuni, o dată ajunși în România, se mirau văzând cum femeile umblă libere prin ogradă, prin casă, vorbesc cu bărbații sau îi servesc cu fața descoperită la masă. Una dintre primele principese sârbe își servea, în secolul al XIX-lea, la masă soțul și oaspeții lui cu fața descoperită.

Acest caracter deschis al unei case creștine, diferit de caracterul închis al celei musulmane, se vede și la exteriorul caselor. Astfel, dacă privim balcoanele caselor de țară, boierești sau țărănești din România (*foișorul*, *cerdacul*) sau foișoarele sârbești (*doxat*), constatăm că este vorba întotdeauna despre balcoane deschise. Le regăsim printre slavii creștini sau printre greci, le-am studiat până în sudul Peloponezului. La casele musulmane, fie că este vorba despre săteni, despre orașeni, despre simpli țărani sau despre bei, balcoanele sunt închise, observație valabilă și pentru balcoanele *tchardak* din grădina imperială din Istanbul. Excepție fac, uneori, clădirile la care balconul se află în interiorul unei curți cu un gard ce izolează bine de exterior, de privirile străinilor. Nu trebuie ca un străin să poată privi fața femeilor dintr-o casă și nici măcar să vadă viața de toate zilele a unui grup. Trebuie adăugat și că întreaga gospodărie poate căpăta un caracter închis, cu garduri înalte care nu te lasă să vezi ce se petrece în curte. Traversând satele regiunii, îți dai seama ușor dacă treci pe ulițele unui sat musulman sau ale unui creștin. Lucram în Macedonia într-o regiune albaneză musulmană, întovărașit de un localnic care, când dorea să vorbească cu un gospodar și știa că nu este acasă, nu o striga pe femeia rămasă singură acasă, ci totdeauna pe soțul ei. Nu se putea niciodată vizita o gospodărie dacă soțul nu era acolo, iar când erai primit, femeile se ascundeau și participau numai bărbații la discuție; copiii asistau tăcuți.

Un al doilea element ce pune în lumină rolul vieții sociale și se exprimă în modul de locuire este viața tribală. În ansamblul regiunii se întâlnesc turnuri locuite sau turnuri însoțite de case, cunoscute sub numele grec de *pirgos* sau cel de *cula*, probabil de origine iraniană. Se deosebesc două categorii a căror diferență

nu e un rezultat nici al deosebirilor de natură etnică, nici de natură religioasă, dar exprimă o anumită situație socială. Astfel, cele mai numeroase turnuri sunt cele unde trăiește o societate tribală sau apropiată de cea tribală. Cele mai tipice și cunoscute sunt turnurile și casele-turn ale regiunilor albaneze sau ale Muntenegrului și ale peninsulei grecești Mani. Când traversezi aceste regiuni, ești izbit de numărul turnurilor, ca și de faptul că ele sunt locuite de persoane din toate categoriile sociale. Viața tribală e mai totdeauna întovărașită de *vendetta*, răzbunarea instituționalizată, ce explică apariția turnurilor și caselor fortificate. *Vendetta* nu opune indivizi izolați, ci grupuri, aparținând unor unități sociale diverse, de gospodărie, de neam, de frătrie, de trib chiar, dând naștere la ceea ce Marc Bloch numea „mici războaie” (*la petite guerre*). Pentru a se putea apăra, se ridică turnuri locuite mai tot timpul sau ocazional, când se face simțită nevoia; adesea, alături de turn se află case locuite în timp de pace. În aceste din urmă cazuri se întâlnește adesea situația în care turnul e locuit de șeful grupului cu soția lui. În turn se reunește întregul grup când are de discutat o problemă importantă, tot acolo se reunește pentru a lua masa. În aceleași regiuni se întâlnesc și adevărate case întărite, masive, din piatră, adevărate fortărețe; cele boierești din Gjirokastra (nume albanez, Argirokastron pentru greci) sunt printre cele mai frumoase (Stahl, 1980b).

O dată semnalată existența acestei prime categorii, care privește toate categoriile sociale, trebuie adăugate culele locuite de bei turci sau de boieri români. Uneori, nobilii veniți din Occident și instalați în insule grecești locuiesc, de asemenea, în astfel de case-turn. Categoriile sociale cele mai întărite au ales acest mod de locuire pentru a se apăra de jafuri, mai ales atunci când locuiesc pe moșiile care le aparțin în

mijlocul țaranilor aserviți. Trebuie adăugat și faptul că aceste case întărite sau turnuri locuite s-au înmulțit în anumite regiuni, mai ales în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, adică într-o vreme când administrația centrală a Imperiului Otoman pierde tot mai mult controlul provinciilor imperiului, mai ales în regiunile cele mai depărtate. Acolo actele de jaf și micile rebeliuni locale se înmulțesc. Închei adăugând că și în interiorul acestor turnuri diferența dintre musulmani și creștini (privind bărbații și femeile) se manifestă ca și în casele neîntărite.

Credințe

Opoziții violente recente, mergând până la război, au străbătut regiunea Sud-Estului european; grupurile opuse păreau a fi definite prin religie (ortodocși, catolici, musulmani), fiind deci vorba despre opoziții de natură religioasă. Dacă forțele care se opuneau aparțineau, într-adevăr, unei religii sau alta, nu se poate totuși limita conflictul la o simplă opoziție religioasă. Elementul etnic a intervenit și el, deși, aparent, mai puțin, adăugându-se diferențelor religioase, cu atât mai mult cu cât noțiunile religioase și etnice dau naștere la confuzii repetate, una sau alta părând a reprezenta ambele noțiuni definitorii, etnică și religioasă (Stahl, 2004). Statisticile Iugoslaviei clasau ca un grup etnic (pe lângă sârbi, croați, sloveni) „musulmanii”. În fapt, opozițiile grupau un ansamblu de elemente sociale la care se adaugă religia și etnicul.

Chiar și numai din punctul de vedere al vieții religioase, lucrurile se prezintă sub aspecte complexe; astfel, dacă observăm viața religioasă la nivelul popular, acela al vieții de toate zilele, vedem că deosebirile religioase nu conduc neapărat la opoziții violente. Populațiile balcanice

au știut să găsească la acest nivel formule care au făcut posibilă o viață comună pașnică în cadrul unei aceeaiași comunități sociale.

Creștinarea sau islamizarea nu s-au desfășurat întotdeauna pașnic; conversiunea individuală, întemeiată pe cunoașterea ideilor și practicilor unei noi religii, a fost mai curând rară, a constituit cel mai des excepția. Dimpotrivă, se cunosc de-a lungul secolelor conversiuni colective, rezultat al unor cuceriri militare sau politice, impuse prin violență de către puterea dominantă. Aceste convertiri au condus spre situații în care era vorba despre pseudoconversiuni, ce au dat naștere unor religii noi ce mențin formele vechilor credințe, adăugându-le la cele ale noii religii. Ierarhia diferitelor religii a protestat continuu împotriva menținerii vechilor „superstiții” păgâne; catolici, ortodocși sau musulmani oferă numeroase exemple în această privință.

Culegerile de obiceiuri și credințe, desfășurate intens încă din secolul al XIX-lea, au pus în lumină un număr impresionant de supraviețuiri care au încă un rol însemnat în practicile religioase curente. Am prezentat în altă parte cum cele trei momente esențiale ale vieții umane (nașterea, căsătoria, moartea) au stat la baza practicării unui ritual dublu, cel creștin (sau musulman) și cel păgân, anterior ambelor religii (Stahl, 1996; vezi și „La naissance, le mariage et la mort, rituels païens, rituels chrétiens”, 2002). Refuzul ierarhiei religioase de a lua în considerare realitatea socială a condus la situații care uneori țin de absurd. Trimisesem spre publicare un articol în care arătam practicarea în comun, în același loc, a dendrolatriei la creștini și musulmani; articolul n-a fost publicat, cu justificarea că „dendrolatria nu e admisă de religia noastră, deci ce prezență dumneavoastră nu poate exista”! Supraviețuirile trecutului

au fost mai totdeauna considerate ca un amalgam de detalii nestructurate, obiceiuri fără înțeles legate de credințele trecutului. Or, este evident că aceste supraviețuiri nu sunt detalii neorganizate, ci ansambluri structurate care au o funcție clară.

Avem, astfel, printre populațiile Sud-Estului european un număr de credințe comune care nu țin seama de faptul că unii sunt creștini, alții musulmani, care apropie fideliilor celor două religii. Este vorba, de pildă, despre credințele legate de pietre, de arbori, de ape, de înălțimi, de peșteri, cunoscute tuturor. Aceasta explică de ce, în numeroase locuri ale Sud-Estului european, fideliilor celor două religii le frecventează împreună sau unii după alții. Se poate adăuga și că fideliilor religiei mozaice mențin aceleași credințe arhaice (Stahl, 1980a).

Noile religii bazate pe texte scrise nu puteau ignora cu totul credințele trecutului, scrise sau nescrise; acestea din urmă au fost preluate și transformate, dându-li-se alte interpretări. Astfel, piatra care adăpostește un suflet și pe care o vedem nelipsită de pe mormintele musulmane sau evreiești apare și la creștini, în formele ei arhaice. Ea este pusă la căpătâiul celui mort, pe morminte; desemnează un spațiu sacru în jurul celui mort; stă uneori în locul unde a murit cineva, în casă, pe pat, ca să aibă sufletul unde să se adăpostească. Apa din vechiul ritual păgân, prezentă la naștere, devine apa de botez. Pomul sfânt al trecutului, întovărășit de ritualuri precreștine, practică universală, apare și în noile religii. Pomul sacru este venerat uneori în comun de creștini și de musulmani și tot împreună fideliilor pot venera o aceeași apă cu puteri supranaturale. Multă vreme creștinii au venerat nu numai crucea, ci și „sfântul lemn al crucii”: în mai toată regiunea, arborele care rămâne totdeauna verde este sacru – la români bradul; în regiunile mediteraneene

chiparosul; în Creta era venerat un platan despre care se spunea că își păstrează frunzele verzi și iarna. Mijlocul obișnuit de a apăra cimitirele este plantarea în jurul lui a unor arbori veșnic verzi.

Ritualul construirii unei case face apel la aceleași elemente comune precreștine și premusulmane. La elementele „păgâne” se adaugă cele ale noii religii, ambele se amestecă mai totdeauna în practicile populare. Preoții sau imamii se resemnează să accepte, într-o formă sau alta, practici care n-au nimic de-a face cu religia scrisă, cum ar fi sacrificiul păgân al unor animale. Preotul sau imamul își citește rugăciunile în același timp în care credinciosul sacrifică lângă el un animal (o pasăre, un patruped). Legenda sacrificiului uman care asigură soliditatea unei construcții de piatră sau cărămidă este comună populațiilor regiunii, indiferent de etnic sau de religie; grecii o cunosc ca legenda punții de la Arta, românii – cea a mănăstirii Argeșului, slavii și albanezii a fortăreței de la Shkodra (Scutari).

Un aspect aparte ia ceremonia creștină a botezului, legat de nașie. Pentru a deveni creștin, ai nevoie de un naș, situație care nu se întâlnește la musulmani. Cum poate fi nașia în această situație un element de apropiere între cele două religii și fideliilor lor? Se „inventează” un naș care funcționează în cadrul unei ceremonii legate de un obicei precreștin și premusulman, tăierea primei suvițe din părul unui nou-născut. Un musulman (sau un creștin) roagă un adept al celeilalte religii să accepte să fie nașul primei tăieri a părului. Cazul este tipic pentru rolul pe care îl poate avea o credință arhaică pentru apropierea fidelilor celor două religii. Am întâlnit două cazuri în care o „nașă” româncă asista la circumcizia unui copil evreu; după ceremonie nașa numea copilul „fin” și copilul răspundea „nașă”.

Se poate adăuga, tot ca un domeniu care apropie fideliilor celor două religii opuse, domeniul numelui personal și credințele străvechi care îl întovărășesc, aceleași pentru toți. Astfel, pentru a se feri de acțiunile magice răufăcătoare ale oamenilor, se face apel la un nume luat din cealaltă religie; se ascunde astfel un copil și de ființele nevăzute și răuvoitoare. Se cunosc diferite practici comune cu caracter magic în caz de boală, de pericol de moarte sau și pentru a depărta intențiile răuvoitoare ale celorlalți oameni (Stahl, 1995a).

Religia apare așadar în două situații: una care reunește, alta care depărtează, opune. Religii arhaice par în zilele noastre să apropie, cele noi bazate pe texte scrise să opună. Trebuie adăugat și că elementele care apropie se observă mai ales la nivelul cel mai de jos, individual, cel al vieții cotidiene; dimpotrivă, elementele ce dau naștere la opoziții se manifestă vizibil la nivelul superior, cel al ierarhiilor religioase. La acest nivel,

organizațiile religioase urmează aceleași reguli care determină viața oricărei formațiuni sociale aflate în concurență cu o alta, ea se teme de cealaltă și consideră că trebuie să se apere. Dar, chiar și la acest nivel superior, se iau elemente de la celălalt, elemente care sunt acceptate cu bună știință. Astfel, vechea credință care presupune că un loc, o dată ce a fost consacrat printr-o ceremonie, rămâne consacrat pe vecie ne explică pentru ce pe un loc sacru preistoric se așază o biserică sau o moschee. Se înțelege și de ce un număr atât de mare de temple păgâne au devenit biserici și atâtea biserici creștine au devenit moschei, moschei care redevin după o vreme iar biserici, fără a alege un alt loc.

Aceste câteva considerații nu au ca scop punerea în discuție a rolului religiei în viața omenească – aceasta constituie o altă problemă –, ci dorește numai să semnaleze câteva aspecte evidente, ce pun în lumină rolul social contradictoriu al credințelor din regiune, care când opune, când apropie.

Note

1. Bibliografia problemelor evocate în studiul de față este deosebit de bogată, nu o pot reproduce aici; notez, de aceea, studiile pe care le-am semnat și în care se găsește această bibliografie. Astfel, pentru comunitățile arhaice de munte, amintesc studiul meu „Munte-nia, le pays de la montagne” (1995b).
2. Lucrarea lui Jovan Cvijić este un clasic în acest domeniu – *La péninsule balkanique. Géographie humaine* (1918). Lucrarea recentă a lui Francis W. Carter (1977) vorbește totuși în cuprins de „Europa de Sud-Est” și pune în discuție o serie de relații între mediul natural și viața socială. Traian Herseni semnează o erudită prezentare a relațiilor dintre sociologie și geografie (1972).
3. Auzeam de curând oameni de stat români explicând că noi nu facem parte din sud-estul Europei, ci din centrul continentului. Pur geografic și admitând că Europa se termină cu lanțul Uralilor, așa s-ar părea. Social însă, așa cum definea Nicolae Iorga regiunea, România face parte din sud-estul Europei. Până aici se întindea Imperiul Roman, până aici se întinde Europa ce se construiește astăzi; obstacole tot mai mari se ridică atunci când se dorește ca Europa socială cea nouă să treacă dincolo de limita frontierei de răsărit a Poloniei și a României.
4. Până astăzi supraviețuiesc manifestări politice diferite în cadrul unei aceleiași țări, după cum o regiune sau alta a făcut sau nu parte în trecut din Imperiul austriac. Rezultatul alegerilor recente din România și Ucraina scoate în evidență votul deosebit al părților de răsărit și de apus (care făceau parte din Imperiul austriac). Amintesc în trecere și că, atunci când, după primul război mondial, partidele socialiste s-au despărțit în curentul comunist

și cel social-democrat, regiunile foste austriece au optat majoritar pentru social-democrație, cele răsăritene pentru comunism. Dar, pentru a fi corect, se poate spune că și în țările occidentale la separația partidelor socialiste au dominat numeric cele comuniste.

5. Trebuie amintită definirea regiunii de către un savant din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Ami Boué (1840); el nu alege o definiție geografică, nici una etnică, ci numește regiunea „*la Turquie européenne*”. Numirea lui folosește deci un element politic (Imperiul Otoman), la care adaugă unul geografic (Europa). Este evident însă că el își dădea seama că e vorba despre o regiune culturală cu trăsături asemănătoare, care trebuie studiată, pe de o parte, ca un ansamblu, pe de alta, separat de restul imperiului. Atât calitatea tratării, cât și efortul unei obiectivități rare în acea vreme trebuie semnalate.

Bibliografie

- Alexakis, Eleft. P. (1980). *Ta geni kai oikogeneia stin paradosiaki koinoia tis Manis*, Atena.
- Bărbulescu, Constantin și Stahl, Paul H. Corpul omului și viața socială; sângele. *Caiete de antropologie istorică*, anul 2, nr. II.
- Boué, Ami. (1840). *La Turquie d'Europe*. Paris: Arthus Bertrand.
- Carter, Francis W. (1977). *A Historical Geography of the Balkans*. Londra, New York, San Francisco: Academic Press.
- Cvijić, Jovan. (1918). *La péninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris: Armand Colin.
- Herseni, Traian. (1972). Sociologie și geografie. *Sociologia militans*, vol. 5, „Sociologie geografică” (București).
- Stahl, Paul H. (1978). The Domestic Group in the Traditional Balkan Societies. *Zeitschrift für Balkanologie*, XIV (Berlin).
- Stahl, Paul H. (1980a). Croyances communes des chrétiens et des musulmans balkaniques. *Buletinul bibliotecii române*, XI (Freibourg).
- Stahl, Paul. (1980b). Maisons fortifiées et tours habitées balkaniques. *Etnografski i folkloristični isledvanja* (Sofia).
- Stahl, Paul H. (1981). Les enfants et la pérennité de la maisnie. Quelques exemples balkaniques. *Revue des études roumaines*, XVI (Atena).
- Stahl, Paul H. (1985). La consanguinité fictive. Quelques exemples balkaniques. *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*, vol. 14 (Milano).
- Stahl, Paul H. (1991). Maison et groupe domestique étendu. Exemples européens. *Armos. Timitikos Tomos*, vol. III, 1667-1692 (Tesalonic).
- Stahl, Paul H. (1995a). Le choix du nom personnel. Parallèles balkaniques et méditerranéens. *Zeitschrift für Balkanologie*, 31 (Wiesbaden).
- Stahl, Paul H. (1995b). Muntenia, le pays de la montagne. *Etudes et documents balkaniques et méditerranéens*, vol. 18 (Paris).
- Stahl, Paul H. (1995). La conversion incomplete. Les rituels du cycle de la vie. *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (Roma).
- Stahl, Paul H. (1997). Instituția bătrânilor, câteva exemple din Europa Orientală. *Silvania*, 1 (Zalău).
- Stahl, Paul H. (1998). *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*. Ediția a II-a (vol. I). București.
- Stahl, Paul H. (2000). *Triburi și sate din sud-estul Europei*. București: Editura Paideia.
- Stahl, Paul H. (2002). *Cum s-a stins Țara Vrancei*. București: Editura Paideia.
- Stahl, Paul H. Appartenance ethnique et confession religieuse. Exemples sud-est européens. *Etudes et documents balkaniques et méditerranéens*, vol. 27 (Paris).
- Utišenić, D.M. (1859). *Die Hauskommunionen der Südslaven*, Viena.
- *** (2002). La naissance, le mariage et la mort, rituels païens, rituels chrétiens. *Revue des études sud-est européennes*, XL, 1-4 (București).

Abstract

The article studies the South-Eastern European area, or the Balkans, in light of a history of common social life and neighborhood. The author focuses on several sociological issues which are crucial in understanding the specificity of this area. These issues are very diverse, in areas such as social structure, ancient agricultural technology, the household, housing styles, and religious beliefs. For example, as for the religious beliefs, we can see that religious differences do not necessarily lead to violent opposition in the everyday life. There are many shared beliefs among different religions, probably resulted from pseudo-conversions imposed by military and political conquests.

Primit la redacție : ianuarie 2005